

İNSAN SERMAYESİ ve SOSYAL SERMAYE ARASINDAKİ İLİŞKİ VE TAMAMLAYICILIK ROLÜ ÜZERİNE

Coşkun Can Aktan

Dokuz Eylül Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ccan.aktan@deu.edu.tr

Mehtap Tunc

Dokuz Eylül Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
mehtap.tunc@deu.edu.tr

Serdar Yay

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
serdaryay@sdu.edu.tr

Özet

İnsan sermayesi; insanın üretken kapasitesini artırmaya yönelik her türlü bilgi, beceri ve yeteneklerin toplamıdır. Sosyal sermaye ise toplumsal yaşamda bireyler arasındaki ağlar ve bağlar, birlik, beraberlik, dayanışma, yardımlaşma, sevgi, saygı, güven, ahlaki değerler ve benzeri değerleri ifade eden bir kavramdır. Bu çalışma insan sermayesinin ve sosyal sermayenin birbirlerinin tamamlayıcı unsuru olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan sermayesi, Sosyal sermaye.

Alan Tanımı: Sosyoloji, İktisat

EXPLORING THE RELATIONSHIP AND COMPLEMENTARY ROLES BETWEEN HUMAN CAPITAL AND SOCIAL CAPITAL

Abstract

Human Capital refers to the education, knowledge, skills, and all other competencies that can positively influence productive capacity of the individuals. Social capital is a concept that includes the networks of relationships among people, values, trust and all other social assets of a society. There is a strong tie and relationship between human capital and social capital. This paper aims to explore the links and complementary roles between human capital and social capital.

Keywords: Human capital, Social capital.

JEL Codes: I25, I3, O13, O15.

I. GİRİŞ

İnsan sermayesi, formel eğitim ve aynı zamanda okul-dışı eğitimle kazanılan bilgi ve beceriler; ayrıca hayat okulunda öğrenilen ve kazanılan yetenekler (yenilik, yaratıcılık vs.) ve tecrübelerin toplamından oluşan bir sosyal servettir. Sosyal sermaye ise bir toplumdaki bireylerarası ilişkiler, ağlar, bağlar, iletişim, yardımlaşma ve dayanışma, değerler (etik değerler, erdem vs.) ve güven gibi unsurların toplamından oluşan bir sosyal servettir. Bu iki servet unsuru birbirinin tamamlayıcısı olduğu ölçüde sosyal yaşamda ekonomik refah ve sosyal refah (ve mutluluk) seviyesi yükselmiş olur.

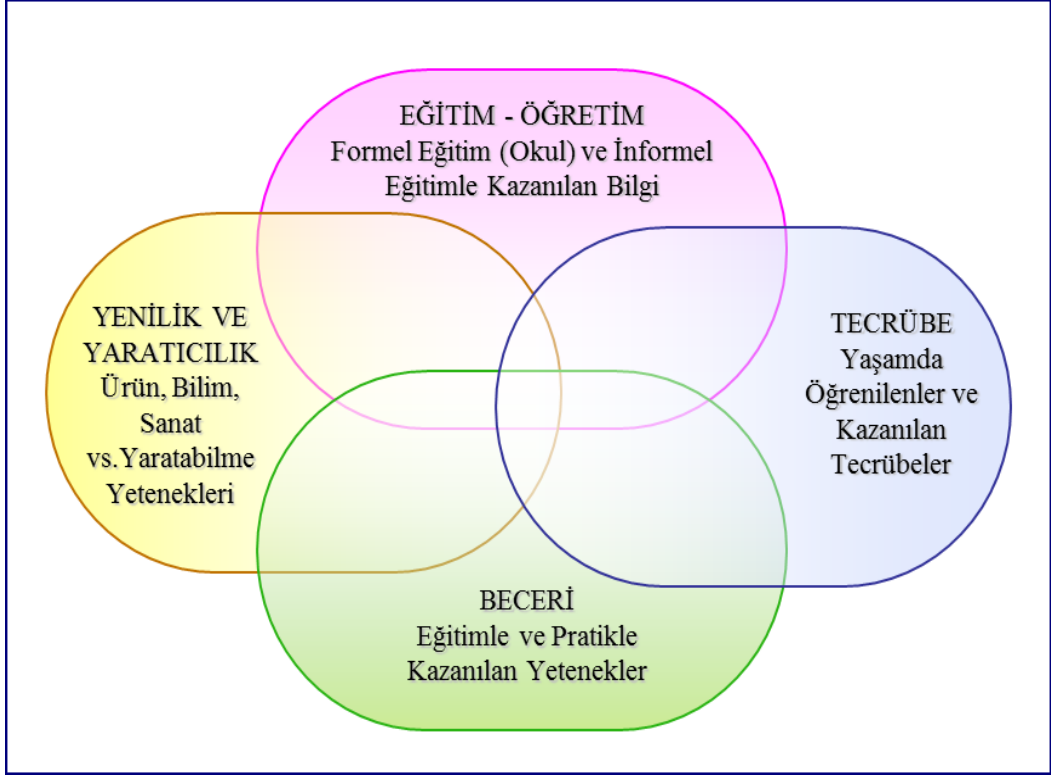
Bu çalışmada önce insan sermayesi ve sosyal sermayenin temel unsurları ve önemi özetlenecektir. Son olarak da bu iki servet unsurunun tamamlayıcılık rolü üzerinde açıklamalar yapılacaktır.

II. İNSAN SERMAYESİ

İnsan sermayesi kavramı insanın ekonomik süreçteki işlevlerine göre çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Bir tanıma göre, insan sermayesi “bireye mal olmuş hünerler ve kazanılmış diğer niteliklerin değeri”dir. (Akalin, 1981:162). Diğer bir tanıma göre insan sermayesi, bireylerin yetenek, hüner ve bilgi yönünden yükselmesini ifade eden insan kaynaklarının geliştirilmesini, ekonomik anlamda insan sermayesi birikimini ve bu sermayenin gelişmesinde etkili olacak şekilde kullanımını ifade etmektedir. İnsana yapılan yatırımlar ise insanın fiziksel ve düşünsel yeteneklerini geliştirerek daha yüksek reel kazanç elde etme olanağını arttırmaktadır. (Çömlekçi, 1971: 10-11) Özetle, insan sermayesi, bireyin doğuştan ve sonradan sahip olduğu niteliklerin değerini artırmaya yönelik tüm yatırımları içermektedir.

Bu çalışmanın yazarları olarak insan sermayesi kavramını; ‘insanın üretken kapasitesini artırmaya yönelik her türlü bilgi, beceri ve yeteneklerin toplamıdır’ şeklinde tanımlıyoruz. Giriş kısmında da kısmen açıkladığımız üzere insan sermayesi denildiğinde formel eğitim (okul) yoluyla kazanılan bilgi; bunun dışında formel eğitim dışındaki kurumlarda sağlanan eğitim (training) yoluyla elde edilen bilgi ve son olarak hayatın akışı içerisinde kazanılan yetenekler ve tecrübelerin bütünü anlaşılır. (Şekil-1)

Şekil-1: İnsan Sermayesi Kavramı: Başlıca Boyutları

Kaynak: Yazarlar tarafından geliştirilmiştir.

İnsan sermayesi kavramı insanların, eğitim, yetiştirme veya diğer etkinlikler aracılığıyla kendilerine yatırım yapmaları ve böylece yaşam boyu kazançlarını artırarak gelecekteki gelirlerini yükseltme gerçeğine dayanmaktadır. 1960'lardan sonra geliştirilen insan sermayesi kuramı doğrultusunda insan sermayesi kavramı, eğitim ekonomisine hakim olmuş ve işgücü piyasasının analizi, sağlık ve göç çalışmalarıyla ilgili harcamalar gibi diğer ekonomi ile ilgili alanlarında güçlü etkiler yaratmıştır. Bu gibi etkiler, bireylerin kazanç kapasitesini belirlemeye yardım etmeleri ve bu şekilde yaşam boyu gelirlerini artırmalarından dolayı insan sermayesine yatırım olarak değerlendirilmiştir. (Woodhall, 1994: 19)

Önemle belirtelim ki, insan; emek ve girişimci faktörü gibi iki önemli unsur olarak üretim sürecinde yer almasına rağmen, iktisat bilminde genellikle sermaye

olgusu fiziki sermaye olarak tanımlanmış ve insan sermayesi göz ardı edilmiştir. Oysaki günümüzde, bilgi toplumunda bilgi ile birlikte insan sermayesi gelişme sürecinin en önemli girdileri olarak kabul edilmektedir. Unutulmamalıdır ki, II. Dünya savaşı sonrası Almanya ve Japonya, fiziki sermayesinin yetersiz olmasına karşın insan sermayesi sayesinde hızlı bir şekilde kalkınabilmişlerdir.

Kalkınma iktisadının gelişimine paralel olarak insanın da bir sermaye unsuru olduğu görüşü ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının giderek artmasıyla birlikte II. Dünya Savaşı sonrası kuramsal bütünlük kazanmıştır. 1970'li yıllarda ileri sürülen sürdürülebilir kalkınma ve temel ihtiyaçlar yaklaşımı insan odaklı kalkınma yaklaşımının temel altyapısını oluşturmuş ve insan sermayesi kavramının önem kazanmasında etkili olmuştur.

İktisat biliminin gelişimiyle birlikte öncü iktisatçılar da insanın bir sermaye unsuru olarak kabul edilebileceği konusunda görüşler ileri sürmüşlerdir.¹ İktisatçılar sermaye tanımı içinde insanları ve niteliklerinin de yer aldığını vurgulayarak, insanın üretim sürecinde verimliliğini artıran bir faktör olarak insana yatırımın önemine işaret etmişlerdir. Bir kısım iktisatçılar insanın kendisinin bir sermaye unsuru olduğunu vurgulamışlar, birçok iktisatçı ise insanın sonradan kazandığı nitelikleri bir sermaye olarak kabul etmişlerdir. İktisatçıların çoğu insanların sermaye olarak kabul edilmesinin üç nedeni üzerinde durmuşlardır:

- İnsanların yetiştirilmesi ve eğitilmesinin maliyeti gerçek bir maliyettir.
- İnsanların emeğinin ürünü ekonomik refaha katkıdır.
- Üretimdeki artışları sağlayan insana ilişkin bir harcama ekonomik refahı artıracaktır.

Bu görüşler insanın da üretim sürecinde sermaye unsuru olduğunu ileri sürmekle beraber, insan sermayesi kavramı tam olarak açıklanamadığı için insan sermayesinin kuramsal boyutu oluşturulamamıştır. Ancak, iktisat bilminde insan faktörünün üretim sürecindeki önemi ve rolü, ilk olarak söz konusu iktisatçıların katkılarıyla oluşmuştur.

¹ İnsanın da bir sermaye unsuru olduğunu ileri süren ilk iktisatçıların başında Adam Smith, J. Babbington Say, William Senior, John S. Mill, Alfred Marshall, Walter Bagehot, Henry Sidgwick, Leon Walras vd. gelmektedir. (Kiker, 1966: 51)

İnsan sermayesinin değerini hesaplama girişimleri ise başta Adam Smith ve diğer klasik iktisatçılar tarafından ele alınmış, ancak, neo-klasik iktisatçılara kadar insan sermayesi ve ekonomik boyutunun yanı sıra insana yatırım unsurlarından eğitim ve yetiştirme gibi unsurlar ekonomik çözümlenmeye dahil edilmemiş diğer bir ifadeyle işgücü piyasasının bir değişkeni olarak ele alınmamıştır. (Ünal, 1996: 33)

İnsan sermayesi kuramı II. Dünya savaşı sonrası ilk olarak Theodore W. Schultz'un katkılarıyla gelişmiştir. Schultz, geleneksel sermaye kavramının homojen olduğunu, sermayenin heterojen de olabileceğini belirterek insanların da sermaye kavramı içerisinde düşünülebileceğini ileri sürmüştür. Schultz'a göre verimlilikteki artışlar tamamen fiziki sermaye ile açıklanamamaktadır. Verimlilikteki artışların açıklanamayan kısmı insanların kazandığı yeteneklerdir. Kıt kaynakların bu yetenekleri elde etmek için dağıtılması gerekmekte ve bu açıdan insana yatırım önem kazanmaktadır. Schultz, insana yapılan yatırımları beş grupta toplamıştır. (Schultz, 1971: 24-36).

- Örgün eğitim,
- İşbaşında eğitim ve firmalar tarafından gerçekleştirilen yetiştirme programları,
- Firmalar dışında gerçekleştirilen yaygın eğitim programları,
- İnsanın yaşam süresini ve çalışma gücünü etkileyen sağlık hizmetleri,
- Daha iyi iş olanakları sağlayan göçlerdir.

Schultz'un insan sermayesi kavramına yönelik tanımlamasının yanı sıra konut ve boş zaman da insana yatırım unsurları arasında yer almaktadır. Çünkü, insan faktörünün verimliliğini etkileyen her türlü yatırım insana yatırım kapsamında değerlendirilmektedir. Örneğin, barınma ihtiyacının giderilmesine yönelik olarak insanların yaşadıkları konutların kalitesi özellikle günümüzde insani kalkınma stratejisi doğrultusunda insanın ruh sağlığı ve yaşam kalitesi açısından insan faktörünün verimliliğini etkileyen önemli bir insana yatırım unsurudur.

Gelişmiş ekonomiler sanayileşme süreçlerinin henüz ilk aşamalarında çalışma sürelerinin kısaltılması ve insana daha fazla boş zaman yaratılmasını amaçlamıştır. İnsani kalkınma açısından insanın akıl, beden ve ruh sağlığı için dinlenme, eğlenme, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması ve bunun için de boş zaman son derece önemlidir. Ayrıca, bilgi toplumunun temel girdisi olan nitelikli insan kaynağının yenilikçi ve yaratıcı olma gereksinimi göz önünde tutulduğunda insanın kişisel gelişiminin sağlanması açısından da boş zamanın ekonomik değerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

İnsan sermayesi kuramının öncülerinden Gary Becker'e göre kişisel kazanç farklılıklarının önemli bir kısmı insan sermayesi ile açıklanmaktadır. Becker 1939-1958 dönemi ABD'de kolej ve yüksek okul eğitiminin iç getiri oranlarını tahmin etmiştir. Modele göre, kazançlar yaşla birlikte azalan oranda artmakta ve artış oranı beceri düzeyiyle de ilişkilendirilmektedir. İstihdam oranları ise beceri düzeyi ile ters yönde ilişkilidir. Beceri düzeyi yüksek olanlar diğer kişilerden daha fazla eğitime katılmaktadırlar. (Becker, 1975: 16)

Becker'e göre, ekonomik sisteme ilişkin okullaşma, mesleki eğitim, sağlık hizmetleri, vitamin tüketimi, bilgi kazanımı gibi yatırımların farklı türleri bulunmaktadır. Söz konusu faktörler nedeniyle elde edilen getiriler ve kazançlar farklıdır. İktisat biliminde bu farklılıklar daha çok yüksek gelirli insanların sahip oldukları fiziki sermaye ile açıklanmıştır. İnsanların sahip oldukları bilgi, insan sermayesine yatırım ise bireyler ve ülkeler arasında kazanç farklılıklarının önemli bir belirleyicisidir. (Becker, 1962: 9) Eğitimden kaynaklanan kazanç farklılıkları, insan sermayesi kuramında iç getiri oranı yöntemine dayalı olarak ileri sürülen yaklaşımların hareket noktasını oluşturmaktadır.

İşletmeler açısından tanımlanan insan kaynakları kavramı ile insan sermayesi kavramı ise farklı anlamlar içermektedir. İnsan kaynakları, insanın verimini artırmak için katlanılan maliyetleri ön plana almakta, insan sermayesi ise insanın niteliklerinden dolayı işletmelerin katlandığı maliyetler sonucu oluşan değere odaklanmaktadır. Ayrıca, insan kaynakları işletmelerin bir fonksiyonu olarak ele alınırken, insan sermayesi firmada çalışanların tümünü kapsamaktadır. İnsan kaynakları genellikle insandan elde edilen verime odaklanırken insan sermayesi insanların gelecekte kazançlarını ve sosyal kültürel konumlarını belirleyecek olan yetenek gelişimi ve eğitimine odaklanır. (Kaya & Kesen, 2014: 33) Bu açıdan, insan sermayesine yatırım kısa dönemde tüketim, uzun dönemde ise bir yatırım harcaması özelliği içerir.

İnsan sermayesi, araştırma - geliştirmeden yüz yüze müşteri ilişkilerine kadar işletmelerin de en önemli varlığını oluşturmaktadır. Öte yandan insan sermayesi, entelektüel sermayenin sadece bir unsuru değil aynı zamanda onun deposu, kapasite kaynağı ve bazen sınırlayıcı faktördür. İnsan sermayesi statik bir varlıktan çok, işletmenin ihtiyaçlarına uygulandığında katma değer oluşturan dinamik bir unsurdur ve örgüt için değer oluşturma sürecidir. Örneğin, futbol takımlarının değerini insan sermayesi olarak adlandırılan futbolcular belirlemektedir. (Kaya & Kesen, 2014: 33) İşletmelerde modern yönetim anlayışı

olan toplam kalite yönetimi insan faktörünün niteliğini ön plana çıkaran insan odaklı yönetim anlayışıdır. İnsan kaynağına ve insan sermayesine yatırım yapan örgütler öğrenen organizasyonlar olarak uluslararası alanda da kurumsallaşmış rekabet gücü yüksek olan işletmeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan sermayesi yatırımları mikro ekonomik açıdan insan faktörünün gelir elde etme olanağını, sosyo-kültürel gelişimini ve yenilikçi ve yaratıcı bakış açısını da etkilemektedir. Makro açıdan ise insana yatırım ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin yükseltilmesinde, büyümenin ve yapısal değişimin sağlanmasında ve insani sürdürülebilir kalkınma düzeyinin artırılmasında etkili bir yatırım unsurudur.

İnsan sermayesi kuramına göre mikro ekonomik açıdan insan sermayesi yatırımları şu özelliklere sahiptir. (Serin, 1979: 17-20).

- İnsan sermayesi yatırımları sürekli, bölünmezliği olan yatırımlardır. Bu yatırımlar insanın yaşamı süresince devam etmektedir.
- İnsana yatırım düzeyi arttıkça bireyler daha fazla gelir elde etme olanağına sahip olmaktadır. Özellikle eğitim yatırımları için bu özellik tanımlanmaktadır. İnsan sermayesi kuramına göre eğitime yatırım arttıkça daha fazla gelir elde edilmektedir. Bu durum, eğitimin getiri oranı ile ölçülmekte ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerine, işgücü piyasasının özelliklerine, gelir dağılımı, ücret politikaları ve eğitimin maliyetine göre eğitimin getirisi değişebilmektedir. Eğitim yapmakla gelir elde etme süresinin farklılığı da eğitimin getirilerinin farklı olmasına yol açmaktadır.
- İnsan sermayesi yatırımları insanın yaşamı süresince farklılaştırılabilmektedir.

Makroekonomik açıdan insan sermayesi yatırımlarının özellikleri ise şunlardır. (Savaş, 1986: 257)

- İnsan sermayesi yatırımları sürekli artan getiriye sahiptir. Bu yatırımlar Neo-klasik iktisadın azalan verimler kanununa bağlı değildir. İnsana yapılan yatırımlar arttıkça milli gelir de artmaktadır. Japonya, A.B.D., Almanya vd. gelişmiş ekonomiler kalkınmalarının başlangıcında eğitim vd. insan sermayesine yaptıkları yatırımlar sayesinde sanayileşmiş ülke

konumuna ulaşabilmişler ve bu yatırımların artan verimler özelliğine bağlı olarak günümüzde bilgi toplumu ülkeler olarak adlandırılmaktadırlar.

- İnsan sermayesi yatırımları fiziki sermaye gibi diğer yatırımların da verimliliğini artırmaktadır. Çeşitli alanlara yapılan eğitim, araştırma ve geliştirme harcamaları birçok yeniliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.
- İnsan sermayesi yatırımları birbirinin ikamesi değil tamamlayıcısı olan yatırımlardır.
- İnsan sermayesi yatırımları kısa dönemde tüketim harcaması, uzun dönemde ise kişisel kazanç ve milli gelir üzerindeki etkilerinden dolayı bir yatırım harcaması olarak kabul edilmektedir.
- İnsan sermayesi yatırımları yarı-kamusal olma özelliğine sahiptir.
- İnsan sermayesi yatırımları altyapı yatırımlarından personel altyapı olarak üstyapının gerçekleşmesinde ve kalkınmanın hızlandırılmasında önemli bir rol üstlenmektedir.

Bir ekonomide mikro ekonomik ve makro ekonomik açıdan insan sermayesi yatırımlarının yetersizliği kalkınmayı yavaşlatan ve engelleyen başlıca faktörlerden birisidir. İnsan sermayesinden yoksun olan bir ülkede emeğin ortalama verimliliği fert başına düşen gelir de düşük olmakta ve uluslar arası alanda söz konusu ülkeler insani kalkınma açısından düşük düzeyde yer almaktadır.

Bu açıklamalardan sonra ekonomik kalkınma açısından insan sermayesinin önemi konusunda da bazı özet açıklamalar yapmakta yarar görüyoruz.

Tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecini açıklayan geleneksel kalkınma yaklaşımlarının temelinde daha çok fert başına düşen gelirin artırılması ve sermaye birikiminin sağlanması amacıyla fiziki sermayenin oluşumuna katkı veren bir etmen olarak insan sermayesi önem kazanırken, bilgi toplumuna geçişi açıklayan yeni kalkınma yaklaşımlarında ise insan sermayesi kalkınmanın ana bileşenini oluşturmaktadır. Bilgi toplumuna geçişi açıklayan insani sürdürülebilir

kalkınma gibi yeni kalkınma yaklaşımlarında insan sermayesi kapsamında bilgi, bilgi teknolojileri, eğitim, sağlık, araştırma geliştirme harcamaları, kamu harcamaları, yeniliğe yönelik yatırımlar büyüme ve kalkınma sürecini, ülkelerin uluslararası alanda rekabet düzeyini ve gelişmişlik derecesini belirlemektedir.

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecinde ülkelerin ve firmaların rekabet gücünü ve kurumsallaşmanın temel kaynağını insana yatırım oluşturmaktadır. Sanayi toplumunu açıklayan büyüme modellerinde iki girdili üretim fonksiyonundan hareketle büyümenin kaynağını fiziki sermaye oluşturmakta, bilgi toplumunu açıklayan yeni büyüme modelleri - içsel büyüme modellerinde ise insan sermayesi değişkeni üretim fonksiyonuna dahil edilmekte ve insan sermayesi büyümenin kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bilgi toplumu, bilgi ekonomisi, insan sermayesi, araştırma-geliştirme, yaparak öğrenme ve teknoloji yayılımı gibi kavramlar içsel büyüme modellerinin odağında yer almaktadırlar. İmalat sanayi içerisinde ara malı ve yatırım malı üreten yüksek katma değerli sektörler araştırma ve geliştirme harcamaları ve nitelikli insan kaynağına yatırımı gerektiren sektörlerdir. Bu açıdan, söz konusu sektörler içsel büyüme kuramına göre öğrenen sektörler olarak ifade edilmektedir. Güney Kore, Tayvan ve Singapur gibi ülkelerin özellikle 1980 sonrasında hızla sıçrama yaparak sanayileşmiş ve bilgi toplumu ülkeleri yakalamaları, neo-klasik iktisatçılar tarafından ileri sürülen yakınsama teorisinin geçerli olduğu istisnai ülkeler olması önceliği araştırma ve geliştirme harcamaları ve nitelikli insan kaynağına vererek öğrenen sektörlerle yatırım yapmaları ile açıklanabilmektedir.

Büyüme anlayışındaki değişimle 1980'li yılların ikinci yarısında ortaya çıkan içsel büyüme modelleri çerçevesinde büyümenin kaynakları kapsamında insan sermayesinin büyüme üzerindeki etkilerini analize yönelik çeşitli teorik ve ampirik çalışmalar yapılmıştır. İçsel büyüme modellerinde Lucas (1988), bireyin genel beceri düzeyi olan insan sermayesinin biriktirilebilir bir üretim faktörü olduğunu vurgulamaktadır. İnsan sermayesi birikimi için boş zamanın ekonomik değerini ortaya koyan Lucas'ın insan sermayesi modeline göre, insan sermayesi birikimi toplumsal ve sürekliliği olan bir unsurdur. Bireyler belirli bir iş yapabilme yeteneğine sahip toplum içinde doğarlar, becerilerini geliştirirler ve gelecek nesillere aktarırlar. Yüksek insan sermayesi birikimine sahip bireyler daha az insan sermayesi birikimine sahip bireylere göre daha üretkendirler. (Şiriner ve Doğru, 2008:123) Sonuç olarak, bilgi toplumu ülkeler olarak ifade edilen gelişmiş ülkelerde insan sermayesi birikimi için bireylere daha fazla boş zaman yaratılmaktadır.

1965'den 1995'e 100 ülkeye ilişkin yapılan panel analizinde eğitimin büyümeye etkisi R. Barro tarafından test edilmiştir. Eğitimli işçiler yeni teknolojilerle tamamlayıcı olabileceğinden, sonuçlar teknoloji yayılmasının önemli bir rolü olduğunu ortaya koymaktadır. Eğitimin kalitesi, eğitimin niceliksel artışından daha çok büyümeyi etkilemektedir. (Barro, 2001:16-17) Diğer pek çok ampirik çalışma da (Glaeser, 1994; Goetz and Hu, 1996; Bassanini and Scarpetta, 2002 vd.) büyüme üzerinde insan sermayesinin pozitif etkisi olduğunu desteklemektedir. Kalaitzidakis vd. ileri sürdüğü gibi insan sermayesinin birikiminin büyümeyi nasıl etkilediği yönündeki araştırmaları ise tartışmalıdır. 1970-2011 dönemlerinde 123 ülke için ülkelerin etkinlik düzeyleri ve teknolojik değişim üzerine insan sermayesinin etkisi incelenmiştir. Toplam sonuçlar insan sermayesinin ülkelerin teknolojik değişimlerini hızlandırdığını ve etkinlik düzeylerini etkilediğini (teknolojik yakınsama) ortaya koymaktadır. Gelişmiş ekonomiler için sonuçlar teknolojik değişim ve teknolojik yakınsama ile insan sermayesi arasındaki ilişkinin ters U biçimli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, insan sermayesinin azalan getirisinin kanıtı ve toplamda doğrusal olmayan bir ilişki olduğunu göstermekte ve gelişmekte olan ekonomilerin durumunu açıklamada yetersiz kalmaktadır. Çoğu durumda insan sermayesinin ülkelerin ekonomik etkinlik düzeyleri üzerinde zayıf pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır. (Tzeremes, 2014: 127-131).

Avrupa Birliği'nin 2020 stratejisi, insan sermayesi olarak ifade edilen insan faktörünün niteliği, bilgisi ve değeri olmaksızın gerçekleşmesi olanaklı olmayan akıllı, sürdürülebilir ve kapsayıcı büyümeye odaklanmıştır. Bu amacın gerçekleşmesi, iyi bir eğitim sistemi, imalat sanayinde bilginin kullanımı, yaratıcı sanayiler, araştırma ve geliştirme imkanları yoğun bir ekonomi modeline bağlıdır. Panel yöntemi ile gelişmiş ve gelişmekte olan çeşitli ülkelerde yetersiz insan sermayesine yatırımın sürdürülebilir kalkınmayı yavaşlatacağı ve büyümenin bir kaynağı olarak insan sermayesinin rolünün incelendiği araştırma sonuçlarına göre, kişi başına düşen gelir ile insan sermayesinin yaratıcı kapasitesi, çalışanların kalitesi arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır. Heterojen yapıya sahip gelişmekte olan ekonomilerde ise gayri safi yurt içi hasıla içinde eğitim harcamasının payı ve kişi başına düşen gelir arasında ise negatif ilişkinin ortaya çıkması çalışmada beklenmeyen bir sonuçtur. (Pelinescu, 2015: 184-190) Eğitim harcamalarının gayri safi milli hasıla içindeki payının kişi başına düşen gelirle birlikte artış göstermesinin toplumun sosyal ve kültürel bakış açısıyla ve sosyal devlet anlayışıyla da ilgili olduğu ifade edilebilir.

Dünya ekonomisinde bilgi toplumuna geçiş süreci içerisinde insan sermayesi büyüme ve kalkınma anlayışında değişimin en önemli kaynağını oluşturmaktadır. Küreselleşme süreciyle birlikte artan rekabet karşısında firmalar da kendilerini yenilemek ve öğrenen şirketler olmak durumundadır. Bu açıdan yönetim anlayışında değişimi yakalamak firmaların kurumsallaşmaları ve rekabet gücünü yükseltmeleri için son derece önemlidir. Bilgi toplumunun yönetim anlayışı ise modern yönetim yaklaşımı olarak adlandırılan toplam kalite yönetimidir. Toplam kalite yönetimi insan odaklı yönetim stratejisi olarak gelişmekte olan ülkelerde küçük ve orta ölçekli işletmelerde kurumsallaşmaya geçişi belirleyen, insan sermayesinin ve insan kaynaklarına yatırımın rolünü arttıran bir yaklaşımdır.

Gelişmiş ülkelerde ise kalkınmanın sürekliliğinin sağlanması insana yatırım politikalarının sürekliliğine bağlı bir olgudur. İnsan faktörünün ekonomik büyüme sürecinde öneminin fark edilmiş olmasıyla uluslararası alanda sürdürülebilir kalkınma, insani kalkınma gibi insanın refah düzeyi ve yaşam standartlarının yükseltilmesi ve daha kaliteli yaşam olanakları sağlanması gibi insana öncelik veren gelişme stratejilerinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ekonomiler arasındaki yapısal farklılıklarda kadınların konumunun ikinci planda kalması günümüzde bilgi toplumuna geçiş sürecinde insani kalkınma açısından bu ülkelerin önünde önemli bir engeldir. Cinsiyet ekonomisi kapsamında kazanç farklılıklarının açıklanmasında cinsiyetin önemli bir rolü bulunduğu ortaya koyulmaktadır. Bu noktada, 1960'lı yıllarda G. Becker kalkınma sürecinde nitelikli insan faktörü açısından kadın eğitiminin rolünü vurgulayarak insan sermayesi kuramına ve cinsiyet ekonomisi kapsamında önemli katkı yapmaktadır. Öte yandan Becker, 1970'li yıllardan sonra kadın ekonomik yaşama daha fazla katılımı ile kadının geleneksel rollerinden daha çok gelir elde etme açısından kalkınmada güçlü bir etki oluşturduğunu ileri sürmüştür. (Becker, 1994: 19)

İnsan üretim sürecinde fiziksel ve düşünsel emek olarak iki ayrı şekilde yer almaktadır. Sosyo-ekonomik gelişme sürecinde insan faktörü tarım toplumunda fiziksel emek olarak, sanayi toplumunda hem fiziksel hem düşünsel emek olarak, bilgi toplumunda ise daha çok düşünsel emek olarak üretime katkıda bulunmaktadır.

İnsanın üretim sürecindeki söz konusu rolü ve insan sermayesinin doğuştan ve sonradan kazandığı niteliklerin değeri insana sermaye özelliği kazandırmaktadır. Japonya, Almanya, A.B.D. kalkınma sürecinin en başında insan sermayesine ve

özellikle insan sermayesi unsurlarından eğitime önem vermiş ülkelerdir. Ayrıca, Doğu Asya mucizesini gerçekleştiren Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan'da büyümenin itici gücü, insan sermayesi ya da insana yapılan yatırımlar olmuştur. İnsanın sahip olduğu nitelikler fiziki sermayenin oluşumuna da katkı vererek bilgi teknolojilerinin artan verimler özelliği ile ülkelerin kalkınma sürecine hız kazandırmaktadır.

Gelişmiş ekonomiler bilgiyi üretebilmeleri, kullanabilmeleri ve yayabilmeleri ölçüsünde uluslararası alanda bilgi toplumu ülkeler olarak adlandırılmakta ve gelişmekte olan ekonomilerle yapısal olarak gelişmişlik farkının açılmasına neden olmaktadır. Gelişmekte olan ekonomiler ise bilgiyi üretmedikleri ve etkin olarak kullanamadıkları için insan sermayesi yoksulluğu ve çıkmazı yaşamaktadırlar. Gelişmekte olan ekonomilerde düşük gelir düzeyi, nüfus artış hızının yüksekliği, istihdam olanaklarının zayıflığı, eğitim hizmetlerinin yetersizliği, eğitimin geri dönüş oranının düşüklüğü, özellikle mesleki eğitimlerin sanayiye ve istihdama yönelik geri dönüşümünün düşük olması, sosyal sermaye olarak ifade edilen toplumsal uzlaşma ve güven ortamını oluşturan faktörlerin yetersizliği, gelişmekte olan ekonomilerden gelişmiş ekonomilere nitelikli insan kaynağının göçü, beyin göçü, okul öncesi eğitimin yeterince yaygınlık kazanmamış olması insan sermayesi yoksulluğuna neden olarak emek faktörünün niteliğinin ve verimlilik düzeyinin düşük olmasına, kısır döngüye, bir çıkmaza neden olmaktadır. Özellikle kendini güven içinde hissetmeyen emek diğer bir ifade ile sosyal sermaye düzeyinin düşüklüğü emeğin toplumsal yaşamda ve iş yaşamında yeterli etkinlik ve verimlilikte çalışamamasına yol açacaktır. (Tiryakioğlu, 2008:327-329)

Son olarak, bir ekonomide insan sermayesine yatırım yapılmasının amaçlarından birisi de bölgesel eşitsizliklerin azaltılmasıdır. Çin, yüksek büyüme hızlarına rağmen dünyada en yüksek bölgesel eşitsizliğe sahip ülkelerden birisidir. Toplam faktör verimliliği ve ekonomik büyüme oranlarındaki bölgesel farklılıkları göstermek amacıyla, fiziki sermaye, insan sermayesi ve sosyal sabit sermaye değişkenlerinden hareketle yapılan ampirik araştırmanın bulguları (Fleisher vd.) Çin'de insan sermayesine yatırımın ekonomik etkinliği sağlamada ve bölgesel eşitsizliklerin azaltılmasında insan sermayesine yatırımın önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. (Fleisher, Li ve Zhao, 2010: 229-230).

III. SOSYAL SERMAYE

Sosyal sermaye, toplumsal yaşamda bireyler arasındaki ağlar ve bağlar, birlik, beraberlik, dayanışma, yardımlaşma, sevgi, saygı, güven, ahlaki değerler ve

benzeri pozitif alışkanlıkları, inançları ve değerleri ifade eden bir kavramdır. Bir başka açıdan ifade edecek olursa sosyal sermaye, insanların barış, huzur, düzen, güvenlik, adalet içinde yaşaması için gerekli olan “iyi” informel kurallar ve kurumlardır.²

Sosyal sermaye “(social capital)” kavramını literatüre ilk taşıyan isimlerin başında Robert D. Putnam gelmektedir. Putnam, sosyal sermayeyi bir toplumdaki kurumlar, firmalar ve bunlar arasındaki ilişkiler ağı olarak tanımlamış ve sosyal sermayenin davranış, güven, işbirliği ve benzeri ortak normların toplum için etkin bir işlev kazanmasına olanak sağladığını belirtmiştir. Putnam’a göre sosyal sermaye, bütün sosyal ağların ve bu ağların birbirleri ile etkileşiminden ortaya çıkan eğilimlerin ortak bir değerine işaret etmektedir. (Putnam, 2000: 19)

Sosyal sermaye yaklaşımına büyük katkı sağlayan diğer isimler ise Pierre Bourdieu, James S. Coleman ve Yoshihiro F. Fukuyama olmuştur. Bourdieu, sosyal sermaye kavramını içinde karşılıklı tanışıklık ve kabul ilişkilerini barındıran sürekli toplumsal ağların varlığına bağlı olan gerçek ve potansiyel kaynakların toplamı olarak tanımlamıştır. (Bourdieu, 1986: 248) Coleman, sosyal sermayeyi sadece onu gerçekleştirmek için çaba gösterenlerin yarattığı ve onların faydalanabileceği özel bir mal olarak değil, sosyal yapının bütün parçaları tarafından kullanılabilen bir “kamusal mal” olarak tanımlamıştır. (Coleman, 1988: 116) Son yıllardaki çalışmaları ile tüm dünyada büyük ilgi ve takdir gören Fukuyama ise sosyal sermayeyi, sosyal işbirliğini sağlayan ve asli sosyal ilişkileri destekleyen ortak normlar ve değerler olarak tanımlamıştır. (Fukuyama, 2002: 27)

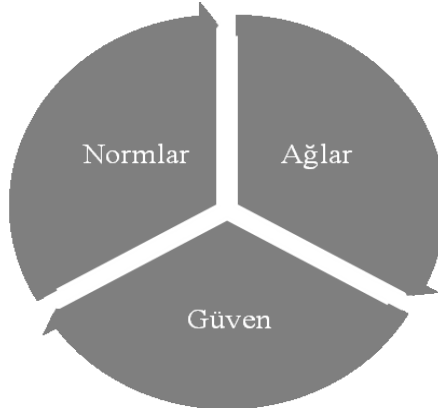
Sosyal sermaye, en temel haliyle, toplumsal yaşamdaki ahlak, sivil erdem, güven, kurallar ve kurumlar, sosyal normlar, değerler ve inançlar gibi kavramların tamamını ifade etmektedir.

Sosyal sermayenin başlıca bileşenleri “güven”, “normlar” ve “ağlar” dır. (Şekil-2) Normlar, bir toplumdaki kişi ve grupların tavır ve davranışlarının nasıl olması gerektiğini belirleyen ve yaptırımlarla desteklenen toplumsal kurallardır. (Gerni,

² Sosyal sermaye temelleri üzerine başlıca çalışmalar için bkz: Arrow, 2000; Boix & Posner, 1998; Bourdieu,1985; Bourdieu, 1986; Coleman, 1988; Coleman; 2000; Fukuyama, 1992; Fukuyama, 2002; Fukuyama, 2005; Lin, 2001; OECD, 2001; Paxton, 1999; Portes, 1998; Putnam, 2000; Putnam,2001; Putnam,2002. ; Schuller, 2001.

2013: 18) Sosyal sermayenin bir diğere unsuru olan ağlar ise, akraba, arkadaş, grup içindeki bireyler veya grupların birbirleriyle iletişim içinde olduğu sosyal yapıyı tanımlamaktadır (Field, 2008: 16). Son olarak güven, toplum üyelerinin ortaklaşa paylaştıkları normlara dayalı olarak belli bir düzen, dürüstlük, işbirliği ve dayanışma içinde davranış sergilediği toplumda ortaya çıkan beklentiler olarak karşımıza çıkmaktadır (Fukuyama, 2005: 37).

Şekil-2: Sosyal Sermaye Kavramı: Başlıca Boyutları

Kaynak: Yazarlar tarafından geliştirilmiştir.

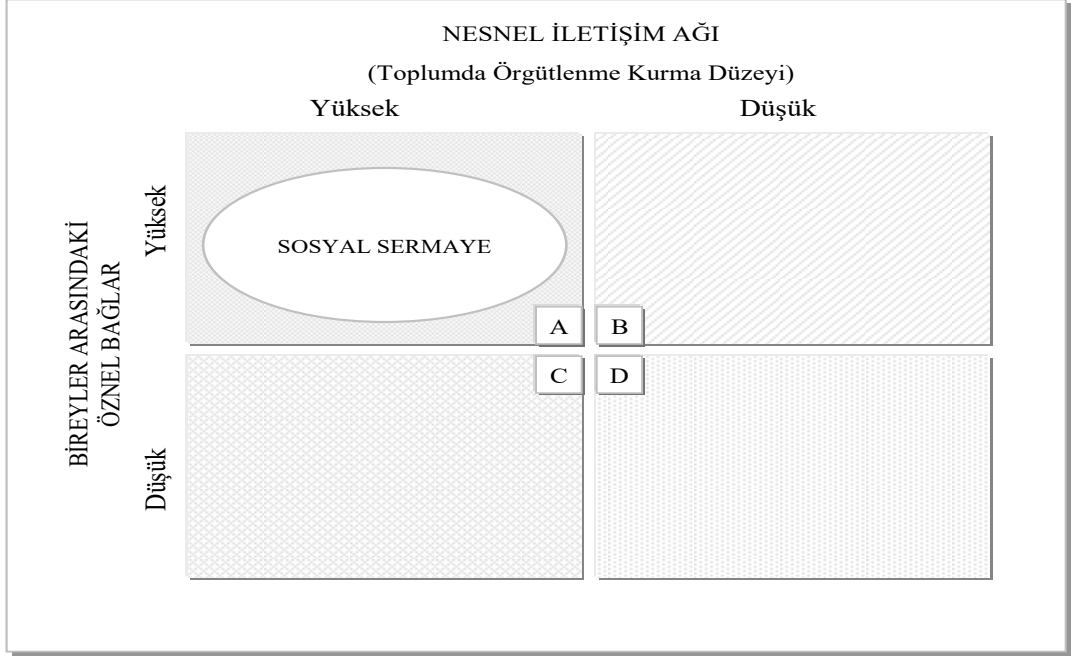
Önemle belirtelim ki, sosyal sermaye kavramı içerisinde “sosyal ağlar” önemli bir yer tutmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Putnam, sosyal sermaye kavramını, bireyler arasındaki iletişim ağları ve bundan ortaya çıkan karşılıklılık ve güvenilirlik normları gibi bağlantılara gönderme yaparak tanımlamaktadır. (Putnam, 2000: 19) Pamela Paxton ise, sosyal sermayeyi her biri birbirinden bağımsız işleyen iki ayrı ağ sistemi ile açıklamaktadır. Paxton’a göre sosyal sermayeyi belirleyen iki temel ağ sistemi şunlardır: (Bkz. Şekil-3)

- Bireylerin örgütlenme kurma düzeyi veya nesnel iletişim ağı yapısı,
- Bireyler arasındaki öznel bağlar,

Paxton’a göre, her iki değişken de yüksek olduğunda sosyal sermaye vardır. Örgüt kurma seviyesi yüksek olduğunda, öznel bağlar düşük olduğunda, aktörler işbirliğini güvence altına almak için yasal olarak bağlayıcı sözleşmeler gibi (işlem

maliyeti yüksek olan) diğer yollara başvurmak zorunda kalabilirler. Öznel bağlar yüksek ama örgüt kurma seviyesi düşük olduğunda, iyi niyet var olabilir ancak etkili işbirliğinin önündeki engellerin üstesinden gelmek için araçlara ihtiyaç duyulması muhtemeldir. (Field, 2008: 94)

Şekil-3: Sosyal Ağlar ve Sosyal Sermaye

Kaynak: (Paxton, 1999: 96) Şekil üzerinde bazı değişiklikler yapılarak şu kitaptan aktarılmaktadır. Bkz. John Field, Sosyal Sermaye, Çev. Bahar Bilgen & Bayram Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

IV. İNSAN SERMAYESİ VE SOSYAL SERMAYENİN TAMAMLAYICILIK ROLÜ

“İktisadi, sosyal, siyasal ve psikolojik gelişme ve ilerleme çok önemli ölçüde toplumların sosyal sermaye altyapılarına bağlı bulunmaktadır. Tek başına, finansal sermaye (para), maddi-fiziki sermaye, ve beşeri sermayenin (eğitim) hiç biri toplumların bütünsel olarak sağlıklı ve sürdürülebilir gelişmesine ve ilerlemesine olanak sağlamazlar. Nasıl ki, para, maddi servet gibi zenginlikler ve eğitim tek başına bireylerin mutlu olmalarına yetmiyorsa, makro düzeyde de toplumların maddi zenginliklerinin ötesinde gelişme ve ilerlemeleri komşuluk

ilişkileri, güven, sosyal normlar, etik, erdem, inanç ve değerler gibi manevi zenginliklere dayalı bulunmaktadır. Modern kapitalist ülkelerde sağlanan ekonomik refah, ancak sosyal sermaye ile bütünleştiği takdirde anlamlı ve kalıcı olabilir.” (Aktan & Çoban, 2008: 12)

Bu çalışmanın yazarlarından Aktan’ın daha önceki bir çalışmasında vurguladığı üzere insan sermayesi ve sosyal sermaye bir bütündür ve birbirinin tamamlayıcısıdır.³ Yine Aktan tarafından geliştirilen bir matris insan sermayesi ve sosyal sermayenin birbirlerinin tamamlayıcı rol olduğunu ortaya koymaktadır. (Şekil-4)

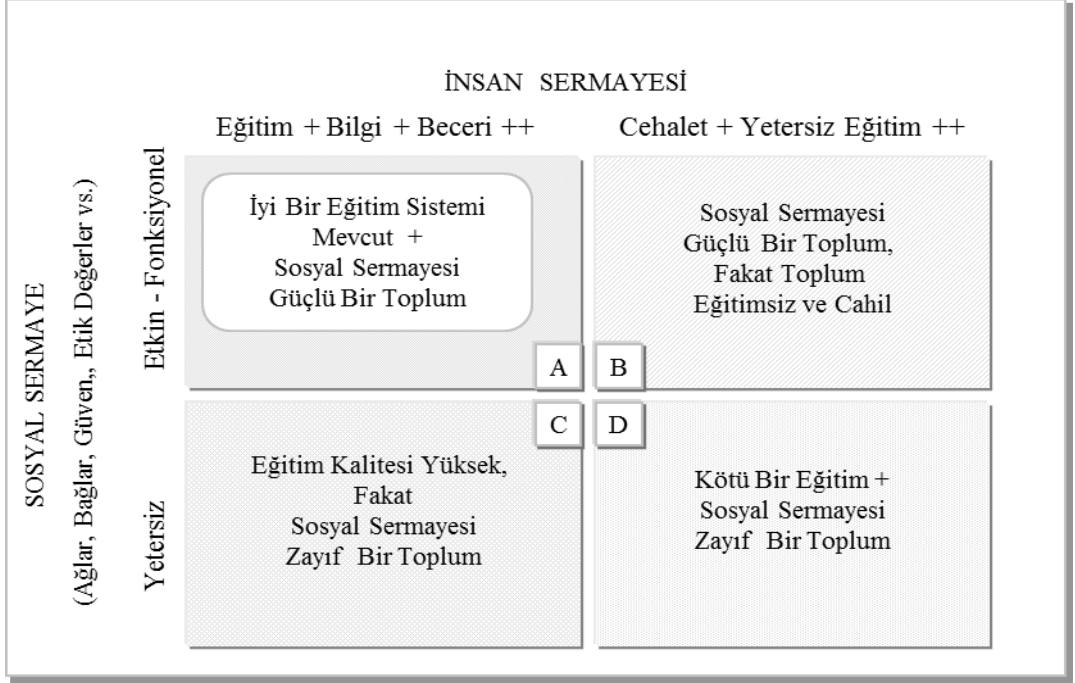
Şekil-4 de sunulan matristen pekala anlaşılacağı üzere eğitime fazlasıyla yatırım yapmış ve insani sermayesi açısından güçlü bir noktaya ulaşmış bir toplumda belki ekonomik refah düzeyi artmış olabilir ancak böylesi bir toplumda eğer ağlar, bağlar, değerler, güven gibi sosyal sermaye unsurları zayıf ise o toplumda huzur, barış ve manevi açıdan mutluluk seviyesine ulaşmak pek mümkün olmayabilir. (C Alanı)

Tam tersi bir durum da olabilir. Sosyal sermaye unsurları yönünden güçlü bir toplum inşa edilmiş olabilir, ancak bu toplumda eğer bilgi, beceri, yetenekler gibi insani sermaye unsurları yeterli ölçüde gelişmemiş ise o toplumda ekonomik refah düzeyinin yeterince artması beklenemez. Eğitime, bilime, bilgi ve iletişim teknolojilerine, yenilik ve yaratıcılığa önem vermeden tek başına sosyal sermayenin güçlü olması da bir anlam ifade etmeyebilir. (B Alanı)

İdeal bir durum A alanında ortaya çıkmaktadır. Bu alanda insani sermaye ve sosyal sermaye birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Bu durum neticesinde bir taraftan ekonomik refah, diğer taraftan da sosyal refahın maksimizasyonu sağlanmış olur.

³ Bu iki sermaye arasındaki ilişkiyi ele alan öncü bir çalışma için bkz. J. S. Coleman (1988), “Social Capital In The Creation Of Human Capital.” American Journal Of Sociology 94: 95–120. ; Ayrıca bkz: K. Roberts and J. Lacey (2008). “What is The Relationship Between Human and Social Capital.” Rural Society,18 (2): 103–116.

Şekil-4: İnsan Sermayesi ve Sosyal Sermaye

Kaynak: (Aktan, 2016).

Konunun daha iyi anlaşılması açısından Şekil-5 te geliştirilen matrise de bir göz atmakta yarar vardır. İnsan sermayesine yatırım yapılması netice olarak daha yüksek bir katma değer (value added) imkanı sağlar. Sosyal sermaye ise değerlere (values) sahip bir toplum oluşmasına imkan verir. Maddi (parasal) değerler, katma değerlerin artan bir fonksiyonudur ve netice olarak ekonomik refah seviyesini yükseltir. Oysa ahlaki değerler (ethical values), evrensel değerler (universal values) vs. güçlü ve sağlıklı bir toplumun çimentosudur ve o topluma huzur, güven, barış sağlar.

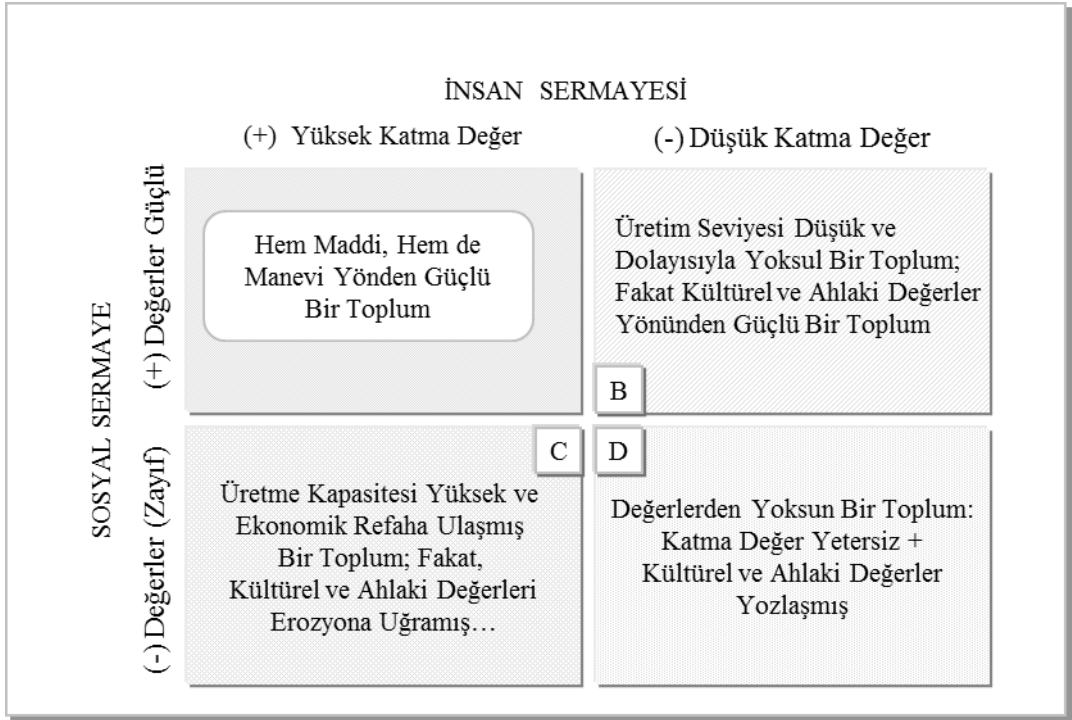
Özetle, bir ülkenin zenginliği pekala o ülkedeki kişi başına düşen GSYİH ya da GSMH 'nın yüksek bir rakama yükselmesi ile açıklanabilir ama bu artışın neticesindeki ekonomik refah, toplumsal refah anlamına gelmez.

Aynı şekilde, ekonomik refahın artışına paralel olarak eğitim ve sağlık ve diğer sosyal faktörlerdeki iyileşmeler de pekala arzulanır bir hedef olmakla beraber sonuçta yine toplumsal refahın optimizasyonu ya da maksimizasyonu anlamına

gelmez. Başka bir ifadeyle, insani kalkınma (human development) göstergelerinde bir iyileşme otomatik olarak o ülke insanlarına sosyal refah, düzen, barış huzur ve güven vs. getirmez.

Kişi başına milli gelirdeki artış (ekonomik büyüme) yanısıra insani kalkınma göstergelerinde iyileşmelerin “tamamlayıcısı” olarak sosyal sermaye göstergelerinde de iyileşmeler olması önemlidir ve dahası toplumun barış, huzur, güven, birlik, beraberlik vs. içinde yaşaması için elzemdir.

Şekil-5: İnsan Sermayesi ve Sosyal Sermaye

Kaynak: (Aktan, 2016).

V.SONUÇ

İnsan, mal ve hizmet üretme kapasitesi ve yeteneği olan bir varlıktır. Eğitim, bilgi ve muhtelif becerilerle donatılmış bir insanın mal ve hizmet üretmedeki kapasitesi ve yeteneği de şüphesiz artar ve genişler. Beşeri sermaye ya da insan sermayesi ile birlikte bir ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin miktarı yükselir ve çeşitlenir.

Bunun sonucu ekonomik refahın artması demektir. Daha fazla üretmek, daha fazla kazanmak ve daha fazla tüketmek üzerine kurgulanmış bir Homo Economicus her ne kadar ekonomik büyüme ve kalkınmada çok kilit ve önemli bir işlev görse de bu rasyonel egoizm saiki uzun dönemde toplumsal yaşamdaki ilişkileri ve değerleri tahrip etmeye yol açabilir. İyi bir formel eğitim, daha bilgili ve becerilerle donatılmış bireyler yetiştirebilir fakat, toplumda ahlak ve erdemli bireyler yetişmesinin garantisi olamaz.

Özetle, insan sermayesi ekonomik refahın bir fonksiyonudur. Sosyal sermaye ise sosyal refahın optimizasyonu ve maksimizasyonunda insan sermayesinden çok ayrı ve önemli bir işlev görür. Denilebilir ki, sosyal sermaye toplumsal yapının inşasında çimento görevi gören önemli bir bileşendir. Sosyal sermayesi güçlü olan bir toplumda bireylerarasındaki iletişim, ağlar ve bağlar güçlüdür; bireyler birbirleri ile dayanışma ve yardımlaşma içerisindedirler ve ilişkilerde değerler (etik değerler, erdem vs.) ve güven hakimdir.

İnsan sermayesi ve sosyal sermaye birbirlerinin ayrılmaz parçası ve tamamlayıcılarıdır. Daha güçlü bir sosyal sermaye altyapısı olan bir toplumda ağlar, bağlar, ilişkiler, işbirliği ve dolayısıyla güven daha ileri bir seviyede olacağından bu iktisadi mübadeleyi kolaylaştırır ve geliştirir. Güven ve değerler toplumun çimentosu olduğunda bu aynı zamanda ekonomideki işlem maliyetlerini de azaltır ve ekonominin prodüktif kapasitesini yükseltir.

Sonuç olarak, sadece ekonomik refah maksimizasyonuna katkı sağlayacak bir insan sermayesi temel gaye olamaz ve olmamalıdır. Bunun ötesinde toplumun sosyal refah maksimizasyonu ve mutluluğuna daha fazla hizmet edecek olan sosyal sermaye, insan sermayesinin ayrılmaz bir parçası olarak düşünülmelidir.

KAYNAKLAR

Akalın, G., Kamu Ekonomisi, A.Ü.S.B.F., Yayın No: 486, Ankara, 1981.

Aktan, C. C., “Sosyal Sermaye”, , www.canaktan.net (Hayat ve Hakikat Yazıları İçinde). Erişim: 2016. (http://www.canaktan.net/canaktan_personal/aktan-seyyah/hayat_hakikat/sosyal-sermaye.html)

Aktan, C. C., & H. Çoban., “Ekonomik Refaha Ulaşmanın Ötesinde Sağlıklı ve Güçlü Bir Toplum Oluşturmanın Altyapısı: Sosyal Sermaye”, Pazarlama ve İletişim Kültürü Dergisi, 2008/2. 7 (26), ss. 4-13.

Arrow, K., “Observations on Social Capital”, in: Ed: P. Dasgupta & I. Serageldin, Social Capital: A Multifaceted Perspective, Washington, D.C., USA: World Bank Publications, 2000, pp. 3-6.

Barro, R. J., “Human Capital and Growth”, The American Economic Review, Vol: 91, No: 2, Papers and Proceedings of the Hundred Thirteenth Annual Meeting of the American Economic Association, May 2001, pp.12-17.

Becker, G., “Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis”, Journal of Political Economy, 70, 1962, pp. 9-49.

Becker, G., Human Capital, Chicago: Chicago University Press, 1994.

Becker, G., Human Capital A Theoretical And Emprical Analysis, with Special Reference to Education, National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, New York, 1975.

Boix, C. & D. Posner, “Social Capital: Explaining its Origins and Effects on Government Performance”, British Journal of Political Science 28, 1998. pp. 686-693.

Bourdieu, P., “Social Space and The Genesis of Groups”, Theory and Society, 14 (6), 1985, pp. 723-744.

Bourdieu, P., “The Forms of Capital”, in: Ed: J. Richardson, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, Greenwood, New York, 1986. pp. 241-260.

Coleman, J., “Social Capital in the Creation of Human Capital”, American Journal of Sociology, 94, 1988, pp. 95-120.

Coleman, J., “Young People in Britain at the Beginning of a New Century”, Children and Society, 14, 2000, pp. 230-242.

Çömlekçi, N., Türkiye'nin İktisadi Kalkınmasında Eğitimin Rolü, Eskişehir, İ.T.İ.A. Yayın No: 85/45, Sevinç Matb.,Ankara, 1971.

Field, J., Sosyal Sermaye, Çev: B. Bilgen & B. Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, İstanbul.

Fleisher, B. & Li, H. & Zhao, M. Q., “Human Capital, Economic Growth and Regional Inequality in China”, Journal of Economic Developments, 92, 2010, pp. 215-231.

Fukuyama, F., The End of History and the Last Man, The Free Press, New York, 1992.

Fukuyama, F., “Social Capital and Development: The Coming Agenda”, Francis, SAIS Review, Vol: XXII, No: I (Winter-Spring 2002), pp. 23-37.

Fukuyama, F., Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması, Çev: A. Buğdaycı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2005.

Gerni, G. M., İlişkilerin Maddi Yönü: Sosyal Sermaye ve Örgütsel Boyutu, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Kaya, N. & M. Kesen, “İnsan Kaynaklarının İnsan Sermayesine Dönüşümü: Bir Literatür Taraması” Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi 6 (10), Mayıs/2014.

Kiker, B. F., “The Historical Roots Of The Concept Of Human Capital”, Investment İn Human Capital, Ed. B. F. Kiker, University of South Carolina Press, 1966.

Lin, N., Social Capital: A Theory of Social Structure and Action, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

OECD “The Well-Being of Nations- The Role of Human and Social Capital”. OECD, Paris, 2001.

Pelinescu, E., “The Impact of Human Capital on Economic Growth”, *Procedia Economics and Finance*, 22, 2015, pp. 184-190.

Paxton, P., “Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment”, *American Journal of Sociology*, 1999, 105:1, pp.88-127.

Portes, A., “Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology”, *Annual Review of Sociology*, 24, 1998, pp.1-24.

Putnam, R. D., *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, Simon and Schuster Publishing, 2000.

Putnam R. D., ”Social Capital: Measurement and Consequences”, *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2001/2 (Spring 2001), pp. 41-51.

Putnam, R. D., “The Prosperous Community-Social Capital and Public Life”, *American Prospect* 13, 2002, pp. 35-42.

Roberts, K. & Lacey, J., “What is The Relationship Between Human and Social Capital” *Rural Society*, 18 (2), 2008, 103–116.

Savaş, V., *Kalkınma Ekonomisi*, Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş. Yayın No: 85, İktisat Dizisi 8, İstanbul, 1986.

Schuller, T., “The Complementary Roles of Human and Social Capital”, *ISUMA Canadian Journal of Policy Research* 2 (1), 2001, pp. 18-24.

Schultz, T. W., *Investment in Human Capital*, The Free Press, Collier-Macmillan Limited, U.S.A., 1971.

Serin, N., *Eğitim Ekonomisi*, A.Ü.E.F. Yayın No: 77, 2.Baskı, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1979.

Şiriner, İ. & Doğru, Y., *Türkiye’de Büyümenin Ekonomi Politikası*, Dipnot Yayınları, 17, Ankara, 2008.

Tiryakioğlu, M., “Gelişmekte Olan Őlkelerin ıkması: Beşeri Sermaye Yoksulluğu”, Ege Akademik Bakış, 8 (1), 2008, ss. 319-337.

Tzeremes, N. G., “The Effect of Human Capital on Countries’economic Efficiency”, Economic Letters, 124, 2014, pp.127-131.

Őnal, I., Eğitim ve Yetiştirme Ekonomisi, Ankara, Epar Yay., 1996.

Woodhall, M., “İnsan Sermayesi Kavramı”, ev: Y. Kavak & B. Burgaz, Eğitim Ekonomisi, Seçilmiř Yazılar, Personel Geliştirme Merkezi Yayın No:14, Ankara 1994.